

Inhoud

Woord vooraf	9
Hoofdstuk I Twee vaderlanden	11
1. <i>Vluchteling in Amsterdam (1656)</i>	11
2. <i>Refugié, geen immigrant</i>	18
3. <i>Refugié met een missie</i>	19
4. <i>Burger van twee werelden</i>	22
5. <i>Jeugd in Moravië (1592-1611)</i>	24
6. <i>Broedergemeenschap</i>	26
7. <i>Verscheurd leven</i>	28
8. <i>Van Herborn via Amsterdam naar Heidelberg (1611-1614)</i>	31
Hoofdstuk II Wanhoop en toekomstverwachting	37
1. <i>Terug in Moravië (1614-1622)</i>	37
2. <i>Protest tegen sociaal onrecht</i>	39
3. <i>Opstand tegen politiek onrecht</i>	41
4. <i>Vluchteling in Brandýs: leven in duisternis (1622-1628)</i>	44
5. <i>Hoop in het labyrint der wereld</i>	46
6. <i>Duizendjarig vrederijk</i>	48
7. <i>Wonderlijke profetieën</i>	51
8. <i>Reis naar Den Haag (1626)</i>	54
9. <i>Wereld zonder illusies</i>	56
Hoofdstuk III Vluchteling in Polen	59
1. <i>Leszno, veilig toevluchtsoord (1628-1641)</i>	59
2. <i>Inspirerende denkers</i>	62
3. <i>Richtinggevende ideeën</i>	66
4. <i>Kenmerken van Comenius' pansofie</i>	70
5. <i>De weg van de didactiek</i>	74
6. <i>Beginselen van de pedagogiek</i>	78
7. <i>Perspectief van de pansofie</i>	81

Hoofdstuk IV Missie in Londen	87
1. <i>Ontmoeting met vrienden (1641-1642)</i>	87
2. <i>De weg van het licht</i>	92
3. <i>Utopische ideeën in Comenius' pansofie</i>	96
4. <i>Realiseerbare utopie</i>	98
5. <i>Sociale instituties en hun interdependentie</i>	101
6. <i>Synkritische methode van onderzoek</i>	104
7. <i>Geboeid door Francis Bacon</i>	108
8. <i>Afscheid van Engeland</i>	110
Hoofdstuk V Nieuwe toekomstperspectieven	113
1. <i>Op doorreis in de Nederlanden (juni-juli 1642)</i>	113
2. <i>Gesprek met Descartes</i>	114
3. <i>Twee typen rationaliteit</i>	119
4. <i>Vertrek uit de Nederlanden</i>	120
5. <i>Beslissende ontmoetingen in Zweden (augustus-september 1642)</i>	122
6. <i>Elbing, conflict en verzoening (1642-1648)</i>	127
7. <i>Terug in Leszno, een beproeving (1648-1650)</i>	135
8. <i>Sárospatak, tragiek van het succes (1650-1654)</i>	140
9. <i>Bedreigd bestaan in Leszno (1654-1656)</i>	150
10. <i>Naar een nieuw verblijf in de Nederlanden (1656)</i>	152
Hoofdstuk VI In de schaduw van de toekomst	155
1. <i>Ontvangst in Groningen (augustus 1656)</i>	155
2. <i>Weerzien van Amsterdam (1656-1670)</i>	156
3. <i>Amsterdam verlaten?</i>	157
4. <i>Overlijden van Laurens de Geer</i>	159
5. <i>Vrede in perspectief</i>	160
6. <i>Algemeen beraad</i>	164
7. <i>Pleidooi voor een wereldconferentie</i>	167
8. <i>Vermanende oproepen van Elia</i>	169
9. <i>Conflicten met calvinistische theologen</i>	171
10. <i>Levensavond en levenseinde</i>	178

Hoofdstuk VII Missie en erfenis	181
1. <i>Pansofische erfenis</i>	181
2. <i>Positief gewaardeerde onderdelen</i>	181
3. <i>Omstreden onderdelen</i>	184
4. <i>Rationaliteit als probleem</i>	186
5. <i>Appèl op Europa</i>	189
Dankwoord	193
Chronologisch overzicht van Comenius' leven	195
Schematische kaart van Midden-Europa	198
Bibliografie	199
Namenregister	211

Woord vooraf

Dit boek is bedoeld om tegemoet te komen aan de toenemende vraag naar informatie over het werk van Jan Amos Comenius en zijn levensloop. Bij het Comeniusmuseum in Naarden constateert men sinds enkele jaren een groeiende belangstelling voor Comenius, en de Comeniusdag, die jaarlijks in de Grote Kerk in Naarden-Vesting wordt gehouden, is er met een stijgend aantal bezoekers een bewijs van.

Verscheidene straten en scholen, zowel in Nederland als in andere landen, zijn naar hem genoemd. Wie was deze man die in 1656 als vluchteling aankwam in Amsterdam en er veertien jaar – tot zijn dood in 1670 – bleef wonen? Velen wisten destijds niet meer dan dat hij een van de grootste geleerden van zijn tijd was en dat hij op het nippertje was ontkomen aan geloofsvervolging en oorlogsgeweld in Tsjechië en Polen. Hij had gediscussieerd met René Descartes en gecorrespondeerd met vooraanstaande wetenschappers en staatslieden in vrijwel alle landen van Europa. Al heeft Comenius vooral bekendheid gekregen als grondlegger van de pedagogiek, ook heeft hij naam gemaakt als filosoof, theoloog en diplomaat – in alles wat hij deed, streefde hij onvermoeibaar naar het verbeteren van de wereld.

Het leven van Jan Amos Comenius (1592-1670) viel in een van de donkerste perioden van de geschiedenis van Europa. Het was de tijd waarin de dertigjarige oorlog (1618-1648) en grootschalige epidemieën Midden-Europa teisterden. Van de vier miljoen inwoners van Comenius' geboorteland Tsjechië waren na dertig jaar minder dan achthonderdduizend nog in leven; tachtig procent van de inwoners had het leven gelaten of was gevlucht. Het aantal inwoners van Duitsland, twintig miljoen, was na dertig jaar gehalveerd.

De dertigjarige oorlog was voor de protestanten een strijd tegen de onderdrukking door katholieke heersers, en een strijd voor godsdienstvrijheid en tolerantie. Voor de katholieke heersers stond deze oorlog in het teken van de contrareformatie die tot doel had om

het protestantisme met geweld uit te roeien en de organisatorische eenheid van de katholieke kerk in stand te houden. Men kan spreken van een tijd van crisis, niet alleen op het terrein van geloof en kerk, maar ook op politiek, economisch, cultureel en demografisch gebied. Anderzijds leidde deze crisistijd tot een stroomversnelling in de Europese geschiedenis, die bij de vrede van Westfalen (1648) uitmondde in nieuwe machtsverhoudingen op dit continent.

Indien een harmonische ontwikkeling van een kind gebaat is bij het opgroeien in een stabiel gezin en een rustige leefomgeving, dan heeft Comenius als kind dit voorrecht slechts gedurende een beperkt aantal jaren genoten. Op jonge leeftijd verloor hij zijn ouders als gevolg van een pestepidemie en heeft hij het geweld van oorlog en plundering aan den lijve ervaren. Na zijn elfde volgden jaren van onrust, wisselende woonplaatsen en benarde levenssituaties. Als een volgeling van Johannes Hus (1369-1415), een vroege wegbereider van het protestantisme in Midden-Europa en een representant van het vrije denken op het terrein van kerk en theologie, moest Comenius voor zijn vrijheidsdrang de hoge prijs betalen van het leven van een opgejaagde vluchteling. Zijn tegenstanders hadden het op zijn leven gemunt; een plaats onder de zon werd hem niet gegund. Zo weerspiegelden grote gebeurtenissen in de geschiedenis zich in de persoonlijke lotgevallen in zijn leven. Zo vond het grote historische gebeuren zijn keerzijde in de geschiedbeleving van hem die dat gebeuren meemaakte, onderging en meebeleefde.

In dit boek geef ik een beeld van Comenius en zijn levensloop, zowel van de publieke kanten ervan als van intieme levensomstandigheden – een beeld van een mens die met een rusteloze energie en bijna onuitputtelijke creativiteit voortdurend bezig was met het uitwerken van nieuwe ideeën. In het kader van zijn levensloop geef ik ook een overzicht van zijn werken en een bespreking van zijn belangrijkste filosofische ideeën, die ik hier en daar nader toelicht. In zijn werken weerkaatst zich het licht van zijn creatieve geest in vele facetten. Hij verenigt in zich de drang tot vrijheid van denken en de missie om met een alomvattende wijsheid bij te dragen aan de verbetering van de menselijkheid van de mensheid. Wat dit laatste betreft bevat zijn intellectuele erfenis een oproep om in dat spoor verder te gaan.

Hoofdstuk I Twee vaderlanden

1. Vluchteling in Amsterdam (1656)

Er was veel te zien in Amsterdam. Comenius maakte lange wandelingen door de stad. Hij hield van deze stad met haar drukke straten, bedrijvige markten, boekwinkels en drukkerijen, en honderden schepen in de haven en in de grachten. Hij was geboeid door de vrijheid in het leven van alledag – vrijheid van handel, meningsuiting en godsdienst – en de tolerante mentaliteit van de bevolking. Deze situatie herinnerde hem aan de economische en religieuze vrijheid die hij in zijn jeugd in Moravië had gekend – een al lang vervlogen tijd. Behalve naar orthodoxe calvinistische kerken – destijds Gereformeerde Kerk geheten – kon hij ook naar een vrije Engelse kerk gaan, waar Engelsprekende inwoners naartoe gingen, of naar een Waalse kerk waar gevluchte hugenoten uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden bijeenkwamen. Was het gebouw van de lutherse gemeente aan het Spui duidelijk als kerk herkenbaar, de gebouwen waarin de katholieken, remonstranten en doopsgezinden bijeenkwamen waren schuilkerken. Deze geloofsgemeenschappen werden door het stadsbestuur getolereerd, maar hun kerkgebouwen waren vanaf de straat niet als kerken herkenbaar. Aan de oostelijke stadsrand, in de wijk Vloomburch (rond het latere Waterlooplein), ook wel de Jodenhoek genoemd, stonden een Portugese synagoge en een Hoogduitse synagoge, die als zodanig duidelijk herkenbaar waren. Ook waren daar enkele kleine, van buiten niet herkenbare huissynagogen. Amsterdam – met ruim honderdvijftigduizend inwoners – was het onbetwiste centrum van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, en het toonbeeld van haar economische welvaart, politiek zelfbewustzijn en praktische tolerantie.

Het was augustus 1656. Enkele maanden eerder was Comenius de Poolse stad Leszno ontvlucht. Terugkeer naar deze door brand en oorlogsgeweld verwoeste stad was onmogelijk. Op uitnodiging van de koopman Laurens de Geer was hij naar Amsterdam gekomen. Het

was bedoeld als een oriënterend bezoek; hij zocht naar een nieuwe verblijfplaats, ook voor zijn gezin. Zijn vrouw en kinderen waren achtergebleven in Frankfurt an der Oder. Of hij zich blijvend in Amsterdam wilde vestigen, was nog een vraag. Hij was er al enkele keren eerder geweest en er aangename ontmoetingen gehad. Hij had er zelfs vrienden gekregen. Zo had Laurens de Geer, evenals zijn vader Lodewijk de Geer, hem al vele jaren financiële ondersteuning gegeven, en hem na zijn aankomst in Amsterdam gastvrijheid verleend in zijn 'Huis met de hoofden' aan de Keizersgracht (tegenwoordig nr. 123). Was de verhouding tussen Lodewijk de Geer en Comenius afstandelijk geweest en van de kant van De Geer soms uitgesproken kritisch, Laurens toonde meer belangstelling voor de inhoud van Comenius' filosofie, en hij was een genereuze sponsor die de publicatie van zijn boeken mogelijk maakte. Laurens de Geer en Comenius beschouwden elkaar als goede vrienden.

Hoewel Comenius slechts korte tijd bij de familie De Geer logeerde, bleef hij in het 'Huis met de hoofden' een geziene gast. Ook kwam hij er regelmatig om gebruik te maken van de omvangrijke bibliotheek die destijds ongeveer vijfduizend boeken telde.

Inmiddels had Comenius in het late najaar van 1656 een brief van zijn vrouw ontvangen, waarin zij schreef dat zij en de kinderen – vanwege de pest – Frankfurt an der Oder hadden verlaten en in Hamburg waren aangekomen. Indien mogelijk was zij van plan om door te reizen naar Amsterdam. Mede in verband met de komende gezinshereniging huurde Laurens de Geer voor Comenius een huis aan de Prinsengracht (tegenwoordig nr. 443), met het uithangbord 'Diamantroos'. Vermoedelijk reeds na enkele maanden verhuisde het gezin naar een door Laurens de Geer gehuurd huis aan de zuidzijde van de Egelantiersgracht, tussen de tweede en derde brug vanaf de Prinsengracht (tussen nr. 73 en 99), waar de naam 't Witte Lam' uithing.¹

1 Deze adressen, het resultaat van recent archiefonderzoek van R. Koopman (Zaandam) en R.C. Lambour (Amsterdam) wijken af van de gegevens van Oosterhuis, 'Waar woonde Comenius in Amsterdam?', p. 2. Zie Lambour, 'De alchemistische wereld', pp. 108-109.

Hoofdstuk II Wanhoop en toekomstverwachting

1. *Terug in Moravië (1614-1622)*

In de zomer van 1614 was Komenský terug in Přerov. Bisschop Lánecký toonde zich verheugd om hem weer te zien. Hij vond de tweeëntwintigjarige Komenský nog te jong om tot predikant te worden gewijd, maar na een gesprek over zijn belangstelling en ambitie besloot de bisschop om hem te benoemen tot docent en tevens tot rector van de Latijnse school in Přerov – de school die hij drie jaar eerder als leerling had verlaten. Hij was weliswaar de jongste docent van deze school, maar als rector gaf hij blijk van zijn nieuwe inzichten in het onderwijs die hij in beleid omzette. De stok ging de school uit. Tegen de gewoonte van zijn tijd in wilde hij dat de docenten geen stok hadden om leerlingen fysiek te straffen, geen norske strengheid toonden om hen te imponeren en geen dreigende taal gebruikten om hen in het gareel te houden. Het optreden van de docenten tegenover de leerlingen moest vriendelijk en bemoedigend zijn. Kinderen moesten niet met vrees voor de docenten, maar met vreugde naar school gaan.

Twee jaar later, in het voorjaar van 1616, besloot de synode van de Broedergemeenschap om Komenský met meer dan twintig anderen tot predikant te wijden. Tot die twintig collega's behoorde ook zijn vroegere medeleerling in Strážnice, de met helderziendheid begiftigde Nicolaas Drabík. Na zijn wijding kreeg Komenský geen eigen parochie, maar werd hij assistent van bisschop Lánecký. Hij preekte af en toe in kerkdiensten en deed enige administratieve werkzaamheden die hij kon combineren met zijn werk als rector van de Latijnse school.

Intussen was hij druk bezig met het uitwerken van enkele plannen waarmee hij in Herborn al was begonnen. Hij verzamelde materiaal voor het schrijven van een Tsjechisch woordenboek en voor het encyclopedische werk *Schouwspel van het geheel der dingen*. In dit boek wilde hij een overzicht geven van de stand van de wetenschappelijke kennis in zijn tijd, waarbij het hem niet slechts ging om een opsomming van wetenswaardigheden, maar om kennis van en inzicht

in wat hij beschouwde als een bepaalde ordening van de werkelijkheid. Ook vond hij tijd om studie te maken van de geografie en de geschiedenis van Moravië. Voor al deze studieonderwerpen mocht hij gebruik maken van de bibliotheek in het kasteel van Karel von Žerotín.

Hij ging echter niet volledig op in zijn werk, maar besteedde ook tijd aan zijn vrienden. Een van zijn studievrienden uit Herborn had hem opnieuw in contact gebracht met zijn zuster, Magdalena Vizovská; hij kende haar nog uit de tijd die hij als leerling van de Latijnse school in Přerov had doorgebracht. Er ontstond een blijvende relatie en op 19 augustus 1618 trouwden zij. Een jaar later werd hun eerste kind, een jongetje, geboren.

Het jaar van zijn huwelijk was voor Komenský een enerverende tijd, mede omdat hij gehoor gaf aan de uitnodiging van de Broedergemeente in het stadje Fulnek om daar predikant te worden. In Fulnek – een stadje met ongeveer duizend inwoners, ruim vijftig kilometer ten noordoosten van Přerov – werd hij predikant met een eigen parochie. Bovendien had de Latijnse school in Fulnek een nieuwe rector nodig.

In deze stad, in het noorden van Moravië dichtbij de grens met Silezië, woonden mensen met verschillende nationaliteiten en kerkelijke confessies. Een belangrijk deel van de bevolking bestond uit nakomelingen van de waldenzen die uit Brandenburg afkomstig waren en die Duits als voertaal hadden. Zij voelden zich van oudsher verwant met de hussieten en hadden zich aangesloten bij de Broedergemeenschap. Omdat de Latijnse school hoofdzakelijk werd bezocht door leerlingen – ongeveer veertig – die Duits als moedertaal hadden en omdat Komenský vloeiend Duits sprak, vond men hem bij uitstek geschikt om rector te worden. Ook buiten de school kwam zijn kennis van het Duits hem goed van pas. Behalve hussieten en waldenzen woonden in Fulnek ook Duitssprekende lutheranen, calvinisten en katholieken. Regelmatig vonden er openlijke geweldplegingen plaats tussen katholieken en protestanten, en tussen protestanten onderling. Als predikant en rector was Komenský niet alleen om zijn kennis van het Duits van harte welkom in Fulnek, maar ook vanwege zijn verzoenende houding en zijn in Přerov verworven reputatie van vredestitcher.

Chronologisch overzicht van Comenius' leven

- 28-3-1592 Geboorte van Jan Komenský in Nivnice (Moravië, Tsjechië)
- 1603-1605 In huis bij familie in Strážnice
- 1605 Vlucht uit Strážnice
- 1605-1608 In huis bij zijn voogd in Nivnice
- 1608-1611 Latijnse school in Přerov
- 1611 Komenský gebruikt Amos als tweede voornaam
- 1611-1613 Studie aan de universiteit in Herborn
- 1613 Reis naar de Nederlanden
- 1613-1614 Studie aan de universiteit in Heidelberg
- 1614-1616 Rector van de Latijnse school in Přerov
- 1616 Wijding tot predikant van de Broedergemeenschap
- 1618 Predikant en rector van de Latijnse school in Fulnek
- 1618 Huwelijk met Magdalena Vizovská
- 1619 Publicatie *Brieven naar de hemel (Listowé do nebe)*
- 1622 Vlucht uit Fulnek; zwervend bestaan in Moravië.
Overlijden van zijn vrouw en hun twee kinderen
- 1622-1628 Als vluchteling in Brandýs
- 1623 Schrijft *Het labyrinth der wereld en het paradijs des harten*
(gepubliceerd in 1631)
- 1624 Publicatie van *Droefenis na droefenis, troost na troost*
(*Truchlivý*)
- 1624 Huwelijk met Maria Dorothea Cyrillová
- 1626 Geboorte van dochter Dorothea Christina.
Diplomatieke reis naar Den Haag
- 1627 Publicatie van zijn *Nieuwe landkaart van Moravië*
- 1628 Vlucht naar Leszno (Polen). Geboorte van tweede
dochter Elisabeth
- 1628-1642 Als balling in Leszno
- 1631 Publicatie van *De deur der talen ontsloten (Janua linguarum reserata)*